

Микола Бирук (Острог)

НАСЕЛЕННЯ ОСТРОЖЧИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.

У дослідженні історії певного регіону важливе місце належить історико-демографічним проблемам. Постає необхідність визначення чисельності населення, його національного складу та соціальної структури, співвідношення міських та сільських жителів. З'ясування цих та низки інших проблем передбачає залучення широкого кола джерел, перш за все, описово-статистичного характеру. Зокрема, в цьому випадку мова йде про інвентарні описи маєтків, в яких зазначені конкретні дані щодо кількості оподаткованого населення, про форми і розміри податків, повинності міщан і селян. Також у них міститься інформація про соціальну та професійну структуру населення, про стан і розвиток різноманітних господарських комплексів, громадських об'єктів тощо.

Питання вивчення населення Острожчини в значній мірі є вирішеним для першої половини ХVІІ ст. і практично малодослідженою ця проблема є для другої половини ХVІІ та всього ХVІІІ ст. Тому для з'ясування низки проблем важливим залишається використання інформативних можливостей інвентарних описів. До нашого часу збереглися інвентарі Острожчини складені у 1542, 1603, 1620, 1621, 1654, 1708, 1724, 1728 рр. [12, 65-74; 13, 95-96], проте у даному дослідженні основна увага буде звернена на описи першої чверті ХVІІІ ст., а саме від 1708 та 1724 рр.

Інвентар 1708 р., що має назву “Осілість міста Острога 1708 р.” (на мові оригіналу “Osiedłość miasta Ostroga anno 1708”), зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острога [10] і є рукописним документом на 56 аркушах, зшитих у картонній палітурці. Єдина публікація інвентаря була підготовлена у 1938 р. острозьким краєзнавцем Й. Новицьким [25].

“Інвентар”, крім опису осілості і прибутків міста Острога містить різноманітні відомості про місто Межиріч та села Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче. Закінчується

документ сумаріушем річного прибутку Острозької волості на 1708 р., а також додано невеликий, на 2 аркуші, сумаріуш з тих же володінь від 1714 р. Присутність опису саме цих населених пунктів, найбільш вірогідно, зумовлена розміщенням замкового фільварку у Хорові, де населення міста і названих сіл змушене було виконувати повинності. У свою чергу, на селян також покладалася ряд обов’язків на користь острозького замку та міста Межиріч.

В результаті порівняння тексту джерела і здійсненої на його основі публікації було встановлено, що остання не зовсім відповідає тексту джерела. Зокрема, наявні розбіжності у передачі прізвищ, відсутні частини тексту як, наприклад, при описі острозької ратуші. Найбільш вірогідно, ці неточності пов’язані з проблемою археографічного відтворення таких документів. Текст оригіналу у деяких місцях важкий для читання через особливості почерку автора. Також серед важливих текстуальних особливостей є вживання великих літер всередині речень. Таким чином, враховуючи всі розбіжності, у цій роботі доцільним буде користуватися не публікацією, а оригіналом джерела.

Інвентар 1724 р. ще не опублікований і сьогодні зберігається в архіві Сангушків, документи якого зосереджені у Краківському державному архіві [21]. В цілому, структура цього документа подібна до попереднього опису і залучення його у дослідження дає змогу прослідкувати динаміку певних соціально-економічних та істрико-демографічних процесів.

Варто відразу наголосити, що наявні джерела початку XVIII ст. є описом лише частини Острозької волості та міста Острога, що увійшли до складу так званої Острозької ординації, утвореної у 1609 р. кн. Янушем Острозьким. Януш, який довго не мав прямого спадкоємця і не хотів, щоб його володіння перейшли до нащадків брата Олександра, звернувся до короля з питанням про створення на його землях ординації (майорату) і отримав на це дозвіл сейму у 1609 р. [19, 127]. Згідно із заповітом князя, ці землі мали перейти до синів і подальших потомків по чоловічій лінії його дочки Єфросинії, дружини Олександра Заславського. Державним обов’язком ординації було утримання війська із 600 чоловік (300 піхотинців і стільки ж кінноти). Після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася і землі майорату перейшли спершу до кн. Любомирських, а згодом – до кн. Сангушків [17, 18]. Проіснувала ординація до 1753 р., коли останній ординат Януш Сангушко пе-

редав частину Острога і Межиріч з прилеглими селами у власність коронного канцлера Яна Малаховського [20, 407].

Інвентарні описи 1708 та 1724 рр. вказують на значний занепад міста, про що свідчить, наприклад, наявність 188 порожніх димів і пляців (пляц – ділянка, що відводилася мешканцям міста для влаштування двору: житлового приміщення та необхідних для життя господарських будівель) [10, арк. 21]. Причини такого запустіння потрібно шукати у більш як півстолітній нестабільності в краї, зумовленій наслідками військових подій середини XVII ст., перебігом Північної війни тощо. Під впливом військових подій та квартирування військ воюючих сторін відбувався спад соціально-економічного життя. Простежується скорочення кількості жителів, руйнування господарства, посилення визиску населення з боку магнатсько-шляхетської верхівки [3, 3-27]. Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар 1708 р. зазначає: “за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила” [10, арк. 49], село Грем’яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ [10, арк. 49], зазнало занепаду і село Хорів, де “фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.” [10, арк. 44].

У досліджуваній період частина міста Острога, яка підпала праву ординації, знаходилась у володінні Теофілії Людвіки Любомирської, дружини Юзефа-Кароля Любомирського, який помер 1702 року [7, 29]. Далі ординація дісталась доньці Любомирських Юзефі Марії та її чоловіку Павлу Каролю Сангушку [21, К. 373]. При цьому, іншою частиною міста з 1690 до 1702 р. володів великий коронний гетьман Станіслав Ян Яблонівський, а з 1702 р – його син, руський воєвода, Ян Станіслав [22, 232-238].

При описі осілих будинків в місті Острозі, за інвентарями 1708 та 1724 рр., все населення поділено на три категорії: “доми християнські”, “доми жидівські” та “доми вільні”. Звідси, на 1708 р. маємо 167 християнських та єврейських будинків, з яких плачено податок. Крім того, значиться 9 вільних міських домів та 17 шляхетських дворів. Сумарно отримаємо 193 будинки. Натомість, інший інвентар від 1724 р. фіксує певне зростання осілих пляців. Тут нараховується уже 214 будинків. Подану статистику можемо приймати лише за крайні мінімальні межі для обрахунку міських жителів. Зокрема, в останньому документі не маємо точної кількості шляхетських дворів і підданих при них (за приблизними підрахунками їх було більше 10). Інвентар 1708 р., крім попередньо зазна-

чених відомостей, подає ще ряд даних стосовно міської забудови, що потребують додаткового уточнення. Тут йдеться про кількість димів та пляців, що належали до юрисдикції костелу та межирицьких францисканців, про міські будинки, що належали власникам ординатської частини міста, але знаходились на іншій половині Острога. В інвентарях також згадуються вдови, котрі після смерті своїх чоловіків стали хазяйнувати в господарстві. На 1708 р. в місті таких жінок налічувалось 15 [10, арк. 1-21].

Необхідно також зазначити, що дослідження історико-демографічних проблем ускладнюється відсутністю спільного загально-визначеного прийому підрахунку чисельності населення, визначення коефіцієнта середньої заселеності одного диму. Крім того, на обмеженість підрахунків впливає і той факт, що власники маєтків і органи державної влади не зазначали всіх жителів господарства (осіб обох статей, дорослих та малих), а, як правило, вказувався лише господар, будинок якого підлягав оподаткуванню. Потрібно враховувати і той факт, що в одному домі могло мешкати кілька родин [2, 189-194; 9, 213-216]. О. Баранович вважав, що мінімальне число членів однієї родини становило 6 осіб, оскільки при меншій кількості важко було б сподіватися на приріст населення [4, 133]. О. Компан також вважала число родини в 6 осіб цілком прийнятним [14, 55]. Дослідник М. Крикун обчислює середню залюдненість волинського диму вищою від 6 і висловлює думку про показник в 6,5 осіб [16, 77] тощо.

Тому, зважаючи на занепад міста Острога на початку XVIII ст. та враховуючи низки вищезокреслених фактів щодо міського населення, за середній коефіцієнт доцільним буде вважати число мешканців в 6 осіб. Таким чином, можна припустити, що у досліджуваний період в ординатській частині Острога було від 1158 до 1400 жителів.

Щоб простежити зміни в кількості міського населення протягом XVII – XVIII ст. варто навести такі статистичні дані. Перед Хмельниччиною в Острозі було близько 1659 димів [4, 135] і приблизно 10000 жителів [18, 16]. Дослідник історії Польщі Т. Корзон для другої половини XVIII ст., зокрема на 1788 р., нараховує в місті 765 димів і 4600 жителів [24, 274-275].

Національний склад населення Острога, як і інших міст Волині, у досліджуваний період не був однорідним. Поряд з українцями у містах проживало чимало іноземців, які, як правило, відокремлювались від решти міщан своєю юрисдикцією. Переважно, вони були

в економічному плані більш розвинені, ніж місцеве населення. Досить часто виникали суперечності між іноземцями і українськими міщанами з причини невиконання першими різних міських повинностей. Багаті купці ставали завжди в нагоді, коли потрібен був кредит. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків, які вони розглядали виключно як об'єкти наживи, визискуючи значні прибутки з їх мешканців [14, 93].

На основі проведених підрахунків можна стверджувати, що на першу чверть XVIII ст. припадає період значного зростання кількості єврейського населення в Острозі. Зокрема, на 1708 р. із 167 оподаткованих будинків, 109 належало євреям, що становить 65 %. Подібну картину спостерігаємо і у 1724 р., де євреї займали 127 домів із загальної кількості 214, хоча у процентному відношенні дещо менше, ніж у попередньому випадку.

В Острозі євреї осіли ще здавна. У XIV ст. за князя Данила Острозького євреї утворили в Острозі свою общину. У XV ст. за князя Федора вони збудували синагогу і школу равинів. Займалися в основному торгівлею, ремеслом і лихварством. На початку XVI ст. в місті була єврейська друкарня, також тут знаходився головний єврейський суддя для Волині і України [23, 118].

За час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького кількість єврейського населення значно скоротилась: частина його загинула, решта втекла. Як свідчить М. Владимирський-Буданов, у 1653 р. в Острозі було лише 5 єврейських сімей [8, 15]. Але поступово в другій половині XVII ст. євреї повертались на колишні території. Саме в цей період в місті відновлено кагал [14, 94]. На 1708 р. в Острозі проживали головний суддя [10, арк. 9], равин [10, арк. 8], кагаловий писар [10, арк. 10]. Варто підкреслити, що євреї були майже повністю міськими жителями. Яскравим прикладом цьому є населення Межиріча. Внаслідок занепаду останнього і перетворення фактично на село, єврейських будинків тут було тільки 5, або 9,3 % від загальної кількості оподаткованих домів, і це при тому, що в сусідньому Острозі єврейське населення становило явну більшість.

Потрібно констатувати, що на початку XVIII ст. єврейські громади були набагато бідніші ніж в попередні роки. У середині кагалу мала місце соціальна диференціація, гострі суперечності бідних з багатими. З метою збагачення керівники кагалів різними методами привласнювали частину тієї суми, яку вони збирали з членів общини.

Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують

наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Габріель, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Якуб, Янкель тощо. Усі євреї, фактично, мешкали на “вулиці Жидівській” та на її дотичних. Проте спостерігалось явище розселення їх і на інших частинах міста. В цілому нараховується 30 єврейських димів, побудованих на християнських пляцах, які належали до кагалу [10, арк. 20].

Чисельність євреїв в Острозі залишалася досить високою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців [1, 24-26].

Іншу групу населення у досліджуваній період характеризують зазначені в джерелах “християнські дома”. Знову ж таки аналіз імен та прізвищ дає змогу зрозуміти, що під християнами варто розуміти як українців, так і поляків. Українці були представлені традиційними іменами: Василь, Данило, Іван, Кирило, Кузьма, Лук’ян, Назар, Остап; прізвища: Бойко, Нестеренко, Мазур тощо. Про поляків говорять імена: Міхал, Томаш, Ян, Ярош та ін. При цьому, більшість серед християнського населення все ж становили українці.

У другій половині XVII ст. в Острозі відновив роботу польський магістрат, де представники шляхти та польські міщани займали керівні позиції [14, 97]. Магістратський уряд складався з ради, до якої входили райці на чолі з бурмистром та лави, де засідали лавники очолювані війтом. Рада з бурмистром була вищою владою щодо лави, але здебільшого засідання обох частин магістрату не розділялось. Вони разом вирішували як судові, так і адміністративні справи. Кількість райців і лавників залежала від величини міста. У 1708 р. на вулиці, що вела до ринку мешкав бурмистр, очевидно поляк за національністю, Федір Іллешевич [10, арк. 5]. Збільшення польського населення у містах зумовлювало відповідно погіршення становища українців.

Важким на цьому етапі дослідження залишається питання татарської осілості в місті в першій чверті XVIII ст. Як відомо, татари поселились на Зарванському передмісті Острога ще на початку XVI ст. Вони несли військову та сторожову службу, збудували тут мечеть [17, 15]. На початку XVII ст. в Острозі проживало 50 татарських родин. 9 листопада 1669 р. король Михайло Корибут видав привілей, яким підтверджував шляхетські права татар. Наприкінці XVII ст. власник частини міста Острога Станіслав Конецпольський надав татарським родинам Янушевським та Шахванцерам у влас-

ність село Боровицю [5, 166-167]. Проте у досліджуваний період інвентарі на Татарській вулиці, на татарських та хизницьких грун-тах (хизники – татарські стрільці) фіксують лише християнські та єврейські доми. Також вказано, що “пан ротмістр забрав на свій пожиток і провент землі, де попередньо осідали татари” [10, арк. 11-12], тому точної інформації щодо татарського населення, на жаль, отримати не вдається. Можна лише припустити, що на початку XVIII ст. вони частково асимілювалися та розселилися серед місцевого населення чи компактно переселились в іншу місцевість, або ж приєдналися до татарських військ в роки попередніх війн.

Ще однією важливою проблемою залишається питання соціальної структури міщан. Зазвичай, дослідники міст XVI – XVII ст. дотримуються поділу населення, відповідно до матеріальних статків і прав, на три соціальні групи: міська верхівка, поспільство та міські низи (плебс) [14, 83; 18, 32]. Чіткої межі між цими групами також провести не можна. Відбувалося проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

Визначення соціальної структури населення міста Острога в першій чверті XVIII ст. ускладнюється через скорочення кількості жителів і значне їх зубожіння, головним чином, внаслідок військових подій. До міської верхівки у даний період можна віднести найбільш заможну частину населення, яку становили переважно польські та єврейські родини. В руках поляків знаходилось міське управління, вони розпоряджались міським бюджетом. Серед єврейського населення спостерігалася значна кількість орендарів господарських об'єктів міста. На 1708 р. в Острозі було 9 домів, що звільнялися від оподаткування [10, арк. 20]. Підтвердженням статусу заможнішого населення можна вважати вказівку на наявність 37 кам'яних будинків в частині міста [10, арк. 1-19].

Середню групу становило міське поспільство, до якого варто віднести ремісників та торговців, а також основну масу населення середнього достатку. У досліджуваний період в Острозі проживало понад 60 ремісників. Поспільство не мало тих прав і привілеїв, якими користувалась міська верхівка. Його представники, як правило, не були в міських урядах.

Найбіднішою верствою було плебейство, по суті, безправна міська маса. Особливо негативний вплив на становище острозьких міщан справило квартирування військ воюючих сторін в ході Північної війни. Інвентар 1724 р. вказує на наявність в Острозі 19

халуп, що перебували у занедбаному стані. Також фігурує в місті “вулиця Старецька”, де проживало 6 старців, які названі в документі “убогими жебраками” [21, К. 384].

Поділ населення на три групи далеко не висчерпує проблеми соціального складу міщанства. Потрібно мати на увазі ті групи жителів міста, що не підлягали міській владі: шляхту та духовенство.

У другій половині XVII – початку XVIII ст. шляхта поступово поверталась на колишні землі і відновлювала свої позиції, що негативно відбивалося на нормальному розвитку міст. Шляхтичі були зацікавлені лише у збільшенні прибутковості своїх володінь, посилюючи тиск на місцеве населення, що підпадало під їх юрисдикцію. У таких умовах занепадало міське цехове ремесло та торгівля, що ставились у жорсткі рамки шляхетської монополії, натомість значно розширювались фільварково-панщинні господарства. За описом 1708 р. у частині міста Острога було 17 шляхетських дворів з підданими та землями у сусідніх селах [10, арк. 20-43]. Життя залежних міщан регламентувалося виключно волею шляхтичів, оскільки вони не підлягали до загальної міської юрисдикції.

Важливе місце в соціальній стратифікації населення міст належить також духовенству. Зокрема, в острозьких інвентарях початку XVIII ст. йдеться про землі надані на церкви та монастирі. А саме: “поля, ґрунти та сіножаті” Миколаївської церкви [10, арк. 19], володіння Параскево-П’ятницької церкви [10, арк. 14]. Крім того, зазначається, що межирицькі францисканці привласнили 15 димів в Острозі [10, арк., 20], а настоятель католицького костелу підпорядкував собі 40 димів і пляців [10, арк. 21].

На жаль, наявні джерела не містять прямої вказівки на кількість міських ремісників, тому розв’язання даного завдання стає можливим лише на основі аналізу прізвищ міщан, які певною мірою вказують на приналежність особи до тієї чи іншої професії. Таким чином, інвентарі 1708 та 1724 рр. засвідчують наявність понад 40 спеціальностей, таких як: кравець, цирульник, кушнір, коваль, швець, ткач, крамар, котляр (спеціаліст з виготовлення котлів), римар (уздяр), мечник, золотар, стельмах, сідляр, бондар, пивовар, цимбаліст, конвісар (спеціаліст по виготовленні речей з олова), доктор, аптекар, панчішник, маляр, різник, скляр, інтролігатор (палітурник), дорожник, гончар, гарбар (кожум’яка), глинник, трубач, тесляр, гребінник (спеціаліст з виготовлення гребенів для прядива), солодовник, пекар, мельник, свічник, муляр, гаптяр (виробництво одягу), шаповал, слюсар, тертичник (майстер по дереву), фурман, богомаз (іко-

нописець). Ті спеціальності, що переважали у XVII ст., залишалися домінуючими і у даний період. Найбільше у місті було шевців, кравців, ткачів, ковалів та різників. Виходячи з приблизних підрахунків, у частині Острога на початку XVIII ст. проживало не менше 60 ремісників різних спеціальностей. Для порівняння, найповніший щодо кількості ремісників в Острозі т. зв. “юрамент” (присяга), яку зробив в луцькому гродському суді у 1635 р. острозький бурмистр вказує на 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей [11, 34].

Значними та обтяжливими для острожан були повинності у формі грошової, натуральної та відробіткової рент. Грошовий чинш становив 800 злотих щорічно (300 від християн та 500 від євреїв). Мельники сплачували поколіщизну, річний дохід від якої приносив 45 злотих, крім того, були зобов’язані йти на ремонтні роботи до замку чи хорівського фільварку. Плечкове від різників дорівнювало 20 злотим на рік, також вони повинні привозити до замку яловичу лопатку. Міщани залучалися до виконання шарварків – роботи по ремонту доріг, мостів, гребель, млинів, міських укріплень та інших споруд. Корчемна і млинова оренда у 1708 р. приносили 3750 злотих, податок за випалювання вапна на Бельмажі – 20 злотих. Серед натуральних повинностей значились бджільна десятина, а як було менше 10 вуликів, то по 15 грошів від кожного, десятина зернових до замку. Обов’язком острожан було також сторожування, наймання 10-ма міщанами гайдука, відробіток двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку [10, арк. 21-25]. Сума річного доходу від поколіщизни, плечкового, випалювання вапна на Бельмажі, корчемної і млинової оренд дорівнювала у 1708 р. 3835 злотих. Аналогічний дохід у 1621 р. становив 3500 злотих, що свідчить про зростання визиску населення [25, 203].

Варто також звернути увагу і на міграційні процеси в першій чверті XVIII ст., перш за все, у Подільське воєводство, яке у 1699 р. після Карловицького миру перейшло від Туреччини до Речі Посполитої. На той час воно було дуже спустошене і малолюдне, що й спричинило втечі сюди населення із інших воєводств. М. Крикун на основі інвентаря Меджибзької волості 1717 р. вказує, що волиняни становили значну частину втікачів, які поселилися у Летичівському повіті. Інвентар Меджибзької волості 1717 р. фіксує, що у Летичівському повіті поселилось 763 родини з Волинського воєводства, серед яких було 48 родин із міста Острога [15, 65]. Інвентар Острожчини від 1708 р. також вказує на рух населення на південь. Зокрема, маємо відомості, що частина селян

Грем’ячого “пішла у чужі маєтки до Кам’янця” [10, арк. 49]. Цілком можливо, що частина переселенців з Волинського воєводства в часи турецького панування втекли з Поділля, а тепер, за нових сприятливих умов, переселялися туди знову.

При характеристиці сільського населення частини волості, представленої в описах 1708 та 1724 рр., відразу варто звернути увагу на визначення кількості жителів у кожному населеному пункті. Дослідниця демографії Волині І. Ворончук висловила припущення, що сільська родина мала бути обов’язково великою, в якій повинно нараховуватись принаймні кілька дорослих чоловіків. Цей висновок вона зробила на основі співставлення земельних ділянок у кожному селянському господарстві із заселеністю диму. А саме: в першій половині XVII ст. волочні і півволочні селяни становили на Волині 53,5 %. Вони мали наділи землі розміром відповідно 23,89 і 11,94 гектари. Третинників було 10 % і мали вони приблизно 7,96 га, четвертинники, що становили 20 % селянства, мали 5,97 га [9, 217]. Відповідно, лише велика родина могла обробити таку значну ділянку землі. Іншим доказом чисельності селянських родин є відробіткова рента, яку вони змушені відробляти на користь землевласника за надану земельну ділянку. Зрозуміло, що для багаточисельної селянської сім’ї ця рента була менш обтяжливою. Також варто враховувати і той момент, що в одному димі (будинку) могло жити кілька родинних сімей. Зокрема, про це свідчить аналізовані інвентарі, де зазначено: с. Білашів: “Ярема Соморока із зятем”, “Ярушиха вдова із синами” [10, арк. 49-50]; с. Розваж: “Марко Лях із сином своїм Прокопом”, “Іван із сином” [10, арк. 41-42] тощо.

В цілому, зазначені в інвентарях села були малолюдними: село Хорів – 55 димів, село Розваж – 17, село Бельмаж – 16 і 4 пустих пляци, села Білашів і Дерев’янче разом 15 димів, при цьому, в останньому було ще 4 халупи. У сумі отримаємо 103 селянські господарства. Крім того, зазначено ще 54 будинки в місті Межиріч (тепер село неподалік Острога).

Перш ніж охарактеризувати становище селянства волості, варто звернути увагу на населення міста Межиріча. Щодо осілости міста, то на 1708 р. зафіксовано 49 християнських димів, або 90,7 % та 5 єврейських, або 9,3 % від загальної кількості оподаткованих димів [10, арк. 35]. Значною була кількість пустих пляців, яких можна нарахувати в місті близько 100, що ще раз свідчить про занепад та значне скорочення жителів в першій чверті XVIII ст. Шляхетських дворів зафіксовано 10, які були вільні від міських повинностей.

Аналізуючи прізвища міщан, можна виділити такі ремісничі професії: ткач, мельник, слюсар, швець, тесляр, бондар, різник, стельмах.

Міститься в документі також розділ про повинності межирічських міщан. Сума річного чиншу становила 134 злоті, поколіщизна – 60 злотих. Найбільший прибуток приносив став, спуст якого давав 1000 злотих, а уже через декілька років, у 1714 р., ця сума складала 1333 злоті. Крім цього, міщани віддавали десятину з поля і сіножатей, бджільну десятину, яку жителі міста сплачувались виключно грошима. Також межиріччани були зобов'язані підвозити до замку по фурі дров. Серед відробіткових повинностей зазначена одна толока у хорівському фільварку [10, арк. 36-37]. Річна сума доходу із міста Межиріччя становила 1334 злоті.

У досліджуваній період визначальними для характеристики господарства на селі виступали величина земельного наділу та наявність певної кількості робочої худоби. Також ці показники були головними і для стратифікації селян на різні групи.

У Хорові знаходився фільварок, основне призначення якого, як і кожного фільварку, було зорієнтоване на вироблення якнайбільше товарної продукції за рахунок визиску селянської маси. Саме цим фактором, очевидно, зумовлене те, що в селі з найбільшою кількістю жителів, у користуванні селян знаходилося лише 8 волок землі. Відповідно, хорівські селяни, в основному, були малоземельними. Зокрема, 7 господарів мали по півволоки, 18 четвертинників, 25 господарів взагалі без землі, тому цілком справедливо їх можна зарахувати до категорії городників. Ще 5 селянських димів були вільними від сплати податків, і їх земельні наділи не вказуються. Розшарування селян за кількістю робочої худоби (воли і коні) в даному селі було наступне: 5 голів мав лише 1 господар, що становить 2 % від загальної кількості сільських господарів; 4 – також 1 (знову 2 %); по 3 – 12, або 24 %; по 2 – 9, або 18 %; по 1 – 12, або 24 %, і зовсім не мали худоби 15, або 30 %.

На село Бельмаж припадало 7 волок землі. За наявності 16 димів отримаємо в середньому по 0,44 волоки на одне господарство, що свідчить про досить значне забезпечення селян землею. При цьому зазначено, що у володінні сільського в'їта знаходилась 1 волока [10, арк. 39]. Щодо худоби, то в користуванні усіх господарів в сумі було 15 коней і 22 воли, а один господар не мав ні вола, ні коня.

Село Розваж мало значно менше землі, лише 4 1/2 волоки. Серед селян було 7 півволочних, 3 четвертинники і 4 городники, 3 господарі сплачували лише чинш по 5 злотих і не виконували більш

ніяких інших повинностей. У користуванні лише двох господарів було по 4 голови робочої худоби, у 3 – по 3, у 5 – по 2, один хазяїн мав тільки вола, двоє не мали худоби взагалі. Велика кількість землі у селі Розваж припадала на панські двори. Зокрема, п. Свірський мав 3 волоки, п. Славенський – 4 волоки, п. Пуцята – також 4 волоки. Є вказівка і про орендований шинок. Селяни Дерев’яничого і Білашева були півволочними, мали в сумі 19 волів та 11 коней.

Ще однією соціальною верствою були коморники. На жаль, не вдається встановити скільки їх було у кожному господарстві, адже нема прямих свідчень. При описі села Грем’яче вказано, що частина населення після “московських руйнувань” коморно мешкала у селі Білашів [10, арк. 49].

Важливою складовою функціонування фільваркового комплексу в цілому, і селянського господарства зокрема, залишалися ремесла і промисли. Із сільським господарством безпосередньо були зв’язані промисли з переробки зерна на борошно, тому перше місце серед них займали водяні млини. У с. Хорів знаходилось 4 млини, по одному в селах Грем’яче і Білашів. У місті Межиріч 2 млини по 3 кола.

Прибутковим залишалось і рибне господарство. На цьому промислі працювали, як правило, малоземельні чи безземельні селяни-городники тощо. На 1708 р. 4 стави згадується у Хорові, по одному в Грем’ячі (але дуже занедбаний) і Білашеві.

Одним із найбільш поширених ремесел на селі було ткацтво. Це зумовлено тим, що основна маса населення була економічно слабкою і тому міське виробництво сукна і полотна далеко не могло задовольнити попиту селянства [6, 96-98]. Більшість селян мала свою власну сировину для домашнього виробництва одягу (льон, коноплі, вовну). У с. Хорів було 2 кравці [10, арк. 45-46], також згадуються й інші ремісники: бондар, коваль і кушнір.

Значними та різноманітними в першій чверті XVIII ст. залишалися повинності селян, що важко відбивалося на їхньому становищі, призводячи до зубожіння. Так, у Хорові 7 господарств, які користувалися півволокою, відробляли власним тяглом незалежно від пори року по 3 дні панщини на тиждень, платили по 20 грошів дрібного чиншу, 5 злотих пофурщини, здавали 2 осьмаки вівса, півгуски або 15 грошів, 2 курки або 20 грошів, каплуна або 15 грошів. 18 чвертьволочних господарств відробляли щотижня по 2 дні панщини, платили дрібного чиншу по 10 грошів, пофурщини – 2 злоті і 15 грошів, здавали 1,5 осьмаки вівса, чверть гуски або 4,5 гроша. 25

господарств, що зовсім не мали поля змушені були відробляти по одному дню панщини, здавали панському двору 1 курку або 10 грошів. Крім цього, всі хорівські селяни відробляли по одному дню заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, а в жнива, крім звичайних трьох днів панщини на тиждень, працювали четвертий за двірським хлібом (толока). Окремо селяни платили десятину від бджіл, а як було менше 10 вуликів, то по 15 грошів від вулика. Уся громада повинна була здати у двір відгодовану корову-ялівку або 20 злотих, одне порося або 20 злотих, відбувала шарварки. Хорівські мельники платили поколіщизну [10, арк. 47-49].

Селяни Бельмажа, згідно з повинностями, кожен тиждень зимою і літом мали відробляти панщину: заорки, оборки на озимині і ярині (4 господарі були звільнені від панщини, 4 – відбували по 1 дню, троє – по 2 і двоє – по 3 дні). Крім того, селяни мали відбувати по дві толоки у хорівському фільварку. Від кожного диму жителі давали по 1 курці або 10 грошів, десятину від бджіл і сіножатей. Піддані зобов'язані також відробляти шарварки у місті Межирічі та привозити до замку по 2 фури дров за зиму. Сума річного чиншу із села Бельмаж згідно опису становила 200 злотих [10, арк. 40-41].

Півволочні селяни Розважа зимою і літом мали відробити по 3 дні в тиждень у хорівському фільварку, зобов'язані дати по 2 осьмаки вівса, 20 грошів чиншу, пофурщини по 5 злотих. Річний дохід із села становив 105 злотих і 15 грошів [10, арк. 42].

Селяни Білашева, Грем'ячого та Дерев'янчого змушені були відробляти панщину по 3 дні до свята Покрови і по 2 дні після Покрови своїм тяглом. Також зажинки, обжинки до ярого і озимого збіжжя, закоски, обкоски, шарварки, пофурщину. Серед натуральних повинностей була бджільна десятина, десятий сніп від всякого збіжжя, по 2 курки з кожного господарства. Сума річного доходу з Острозької волості згідно інвентаря 1708 р. становила 8015 злотих та 20 грошів [10, арк. 52-53]. Доданий до документа сумаріуш з тих же володінь за 1714 р. фактично повторює попередню суму.

Таким чином, можна відзначити, що в першій чверті XVIII ст. на Острозі спостерігалось суттєве зменшення чисельності населення, про що свідчить значна кількість пустих пляців та занедбаних будинків. В ординатській частині міста проживало близько 1400 осіб. Національний склад населення був строкатим. Значно зросла частка євреїв, українці та поляки становили меншість серед міських жителів. Фактично, зникло татарське населення, яке очевид-

но асимілювалось чи переселилось на іншу територію. Відповідно до матеріального становища та прав, в соціальній структурі міщан простежувалось кілька груп: міська верхівка, поспільство, плебейство, а також шляхта і духовенство. За приблизними підрахунками в ординатській частині міста проживало щонайменше 60 ремісників близько 40 спеціальностей, серед яких найбільше було шевців, ткачів, кравців, ковалів та різників. Значними і обтяжливими залишалися повинності міщан, серед яких: чинш, поколіщизна, плечкове, шарварки, наймання десятма міщанами гайдука, торгове, десятина від бджіл, відробіток двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку. Описані в документах села не були багатолюдними, лише в Хорові нараховувалося більше 50 господарств. Наявність робочої худоби та розмір земельної ділянки стали визначальними для стратифікації селян на певні соціальні групи. У цілому, розміри селянських земель коливалися від чверті волоки до півволоки, проте велику кількість становили й городники. Ще одну соціальною категорію сільського населення представляли коморники.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. V. – Т. II.
2. Атаманенко В. Джерела вивчення демографії Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Український історик. – 2004. – № 1-2. – С. 187-201.
3. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М., 1955.
4. Баранович А. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) / А. Баранович. – М., 1959.
5. Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини / В. Берковський // Матеріали VII – IX Острозької конференції "Остріг на порозі 900-річчя" (1996-1998). – Остріг, 2000. – С. 166-167.
6. Бойко І. Селянство України в II половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко. – К., 1963.
7. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста / Т. Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 28-33.
8. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого / М. Владимирский-Буданов // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 1-17.

9. Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. / І. Ворончук // Український археографічний щорічник. – К., 1998. – С. 212-228.

10. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.

11. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Острозька давнина: [Дослідження і матеріали]. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 32-36.

12. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві / М. Ковальський // Матеріали IV науково-красназвочої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993. – С. 65-74.

13. Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога / М. Ковальський // Матеріали I-III науково-красназвочих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 92-98.

14. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К., 1963.

15. Крикун М. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. / М. Крикун // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1965. – Вип. 3. – С. 61-67.

16. Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М. Крикун // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 71-82.

17. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико-красназвочий нарис / М. Манько. – Острог, 2000.

18. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1596-1654) / П. Михайлина. – К., 1975.

19. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / [Редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін.]. – Острог, 1997.

20. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии / Н. Теодорович. – Почаев, 1893. – Т. III.

21. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 461.

22. Jabłonowski S. J. // Polski słownik biograficzny / [Pod. red. S. Powskiego, W. Jasniaskiego]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – Т. X/2. – С. 232-238.

23. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków, 1913.

24. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego / T. Korzon. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. I.

25. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / [Wyd. J. Nowicki] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – С. 179-228.